DiVA
http://www.diva-portal.org

This is the published version of a paper published in *Språk & Stil*.

Citation for the original published paper (version of record):

Milles, K. (2016)
”Vi måste öva upp och ta mod till oss, enda sättet att sedan bli dugliga väljare.”: Strategiskt kommunikationsarbete inom den kvinnliga rösträttsrörelsen.
Språk & Stil, 26: 130-160

Access to the published version may require subscription.

N.B. When citing this work, cite the original published paper.

Permanent link to this version:
http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:sh:diva-31638

Ur Språk & stil NF 26, 2016

»Vi måste öva upp och ta mod till oss, enda sättet att sedan bli dugliga väljare.»

Strategiskt kommunikationsarbete inom den kvinnliga rösträttsrörelsen

Av KARIN MILLES

Abstract

Milles, *Karin*, karin.milles@sh.se, Associate Professor, School of Culture and Education, Södertörn University, Sweden: "'We have to practice and be courageous, the only way to become capable voters in the end.' Strategic communicative work in the Swedish suffrage movement". *Språk och stil* NF 26, 2016, pp. 130–160.

Research has shown that the Swedish women's suffrage movement used language as a means to affect public opinion and used the means developed by popular movements to educate women. The aim of this article is to examine how the women's suffrage movement spread among its members communicative oral skills to participate in meetings. The point of departure is four research questions: 1) How was learning organized through the courses on citizenship that the movement arranged? 2) What role did written instructions play? 3) How was learning organized in the local branches of the movement? 4) How did the anti-suffrage movement and the misogyny of the time influence the strategies deployed?

The theoretical framework used is ethnography of communication and the material consists of meeting minutes, course programs, news articles and handbooks from the archives of the Swedish women's suffrage movement.

The results show 1) that the courses were successful and contained both practical meeting exercises and lectures by skilled lecturers, 2) that the movement both used existing handbooks and produced their own, 3) that the work in the local branches gave the participating women substantial meeting experience. And finally, 4) that the anti-suffrage movement paradoxically may have functioned as one of the driving forces behind the educational initiatives that enhanced the skills of women and strengthened the suffrage movement.

Keywords: the Swedish suffrage movement, adult education, communicative oral skills, meetings.

> »Det är väl bekant, huru svårt kvinnor hava att foga sig i en ordentlig diskussions parlamentariska former.»
>
> (Gustaf Cederschiöld 1900 s. 18.)

Snart har svenska kvinnor haft rösträtt i hundra år. Men vägen fram till den kvinnliga rösträtten var längre än rösträttskämparna hade anat, och kantades av många utmaningar och bakslag. Ett av argumenten mot den kvinnliga rösträtten

---

Rubrikens citat är hämtat ur ett brev från Ann Margret Holmgren till Ellen Hagen 1907 (efter Florin 2006 s. 146). Tack till Wellanders fond som finansierat en förstudie till föreliggande undersökning.

var att kvinnorna inte skulle klara av den, att de varken var mogna eller kompetenta nog att axla det samhällsansvar som det fulla medborgarskapet innebar. Citatet ovan kan ses som ett inlägg i den debatten.

Citatet är välkänt för alla språkvetare. Det är Gustaf Cederschiöld, professor i nordiska språk, som beskrev det så kallade »kvinnospråket» i en bok från förra sekelskiftet. Kvinnor var av naturen alltför känslostyrda för att kunna vänta på sin tur i en diskussion, de pratade i mun på andra och »stundom [inträdde] svimning» (ibid. s. 21). Även om Cederschiölds bok inte uttalat var ett inlägg i rösträttsdebatten kan ju läsaren själv dra slutsatser. Vilket kaos skulle det inte bli i riksdagens kammare, om de pladdriga, känslostyrda kvinnorna släpptes dit in?

Rösträttsförespråkarna å sin sida tyckte att det var en självklarhet att kvinnor skulle ha rösträtt. Det var en fråga om rättvisa – kvinnor betalade skatt, de var ansvariga inför lagen – då skulle de också ha rätten att rösta. För att styrka argumentationen arbetade man medvetet med att genom utbildning förbereda kvinnorna för det kommande medborgerliga ansvaret. Detta drag var inte lika framträdande i andra länders rörelser, påpekar Lydia Wahlström, själv starkt engagerad för rösträtten, i sin översikt över den svenska kvinnorörelsen (Wahlström 1933 s. 86). Det folkbildande arbete som bedrevs på den välkända kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad har fått en del uppmärksamhet, men det arbete som bedrevs långt tidigare inom rösträttsrörelsen är inte lika väl beskrivet än.

Denna utbildning försökte man få till stånd på olika sätt. Man uppvaktade skolföreståndare med propåer att de skulle införa kurser i samhällslära, initierade studiecirklar och vandringsbibliotek, och man tryckte upp eget material, sammanställde litteraturlistor och arrangerade kurser. En grundläggande roll i detta uppfostringsarbete spelade också själva rösträttsarbetet. Att organisera sig för rösträtten i någon av de många föreningarna medförde att kvinnorna, på köpet, också lärde sig hur man deltog i det offentliga politiska livet – de blev insatta i de aktuella sakfrågorna och lärde sig att bedriva strategiskt politiskt arbete.

Att engagera de breda folklagren för samhällsfrågor och få dem att delta i den offentliga debatten var något som drev många organisationer från nykterhetssamfund till socialistiska föreningar. Den svenska rösträttsrörelsen blev alltså del av den tidens stora folkbildningsprojekt (Florin & Rönnbäck 2001).

En del av detta folkbildningsprojekt var kunskapsmässig – man ansåg att kvinnorna bättre behövde sätta sig in i tidens aktuella frågor och i hur samhället fungerade. En annan del var färdighetsmässig – man ansåg att kvinnorna be-

hövde övning för att kunna delta i det politiska livet. Dessa två delar hänger naturligtvis samman och är beroende av varandra. När det gällde färdigheter var kommunikativa kompetenser centrala. För att kunna verka som fullt ansvarig medborgare måste man kunna tala för sig, diskutera, förhandla och delta i beslutande organ: helt enkelt kunna »foga sig i en ordentlig diskussions parlamentariska former».

Det är alltså inte konstigt att bland annat övningar i mötesteknik kom att ingå i rösträttsrörelsens medborgarkurser. Den kvinnliga rösträttsrörelsen var inte ensam om att på det här sättet vilja ge sina medlemmar kommunikativa färdigheter, exempelvis arbetarrörelsen gjorde liknande ansträngningar (Josephson 1996a).

Historikern Christina Florin har poängterat hur viktigt språket var för rösträttsrörelsen, då samtliga »strategier byggde på en rad olika projekt som alla stödde sig på *språkliga* uttrycksformer – tidningsskriverier, upprop, namninsamlingar, petitioner, kursverksamhet, artiklar, cirkulär, broschyrer, flygblad, bilder, teaterpjäser, böcker och tidskriftsserier» (Florin 2006 s. 145, kursiv i original).

Den kvinnliga rösträttsrörelsen verkade under en tid som kännetecknades av stora förändringar av kommunikationssätt och medier. De allmänna kommunikationerna byggdes ut framför allt vad gällde tågnätet och de särskilda damkupéer som fanns möjliggjorde att kvinnor kunde resa utan manligt beskydd. Ny teknik gjorde att framställning och distribution av tidskrifter och annat tryckt material blev både billigare och snabbare. Allt detta kunde den kvinnliga rösträttsrörelsen dra nytta av i sitt opinionsarbete. De drog också nytta av de mönster och ritualer för politiskt opinionsarbete som redan utvecklats inom folkrörelserna i form av föreningsverksamhet, folkbildning och samspel med pressen. De var därmed del i omvandlingar som sammantagna skulle förändra samhället i grunden liksom villkoren för medborgarnas deltagande i det offentliga livet och det offentliga samtalet.

Florin (2006) poängterar att det var det muntliga som var det strategiskt viktigaste. Hon har beskrivit och analyserat hur rösträttskvinnorna lärde sig att äntra talarstolarna – hålla föredrag och argumentera för sin sak inför publik. Men minst lika intressant är hur man lärde sig att tala och argumentera i olika beslutande församlingar. Utan att göra detta skulle man ju varken kunna organisera sin rörelse eller utöva sin medborgarmakt. Att man var medveten om vikten av denna förmåga inom rösträttsrörelsen står klart. Under 1907, som var ett valår, uppmuntrade man exempelvis sina medlemmar att se till att frågan om den kvinnliga rösträtten väcktes på de valmöten som arrangerades runt om i

landet. Så här formuleras taktiken i en brevväxling mellan centralgestalterna Ann Margret Holmgren och Ellen Hagen: Kvinnorna skulle tränga sig »fram vid valmötena och begära att få interpellera kandidaterna». Man tänkte sig en masseffekt: om det gjordes »systematiskt över hela landet» trodde man det skulle kunna ha »stor effekt». Men Ann Margret Holmgren var medveten om att detta att tränga sig fram på ett möte och häva upp sin röst, särskilt i ett obekvämt ärende, inte är någon lätt uppgift. »Vi finge hjälpas åt alla vi som tvingat oss till mål i mun. Vi måste öva upp och ta mod till oss, enda sättet att sedan bli dugliga väljare.» (Citat i Florin 2006 s. 146.)

Syftet med följande studie är att närmare undersöka hur man inom den kvinnliga rösträttsrörelsen såg till att »öva upp» sig och erövra den viktiga kommunikativa muntliga kompetensen att delta i möten. I förlängningen handlade detta inte bara om att våga kliva fram och säga sin mening på ett enstaka möte utan också om att lära sig behärska de allmänna politiska mötesrutinerna på ett mer grundläggande sätt – att grunda föreningar, sitta ordförande, att diskutera, att förrätta val etc. Denna kompetens var nödvändig dels i det praktiska rösträttsarbetet, dels som en del i den nya medborgerliga identitet som kvinnorna i och med rösträtten ville skaffa sig.

Studien är en del i ett större projekt som syftar till att belysa språkliga aspekter av kvinnorörelsen, både vad gäller olika kommunikativa kompetenser och förändringar över tid, och hur feminister har sett till att erövra, sprida och sedan utnyttja nya kommunikativa kompetenser – att delta i möten, att agitera, starta tidningar och skriva journalistiskt, essäistiskt och litterärt.[1] Detta kan bidra till förståelsen av hur kvinnorörelsen inte bara har förändrat det svenska samhället i grunden utan också har samverkat med, och i förlängningen också påverkat, den offentliga svenska språkarenan.

1. Tidigare forskning

Den svenska kvinnliga rösträttsrörelsen är redan ganska väl beskriven. Vi vet att arbetet var välorganiserat och mycket omfattande. Kvinnorna inom rösträtten samarbetade över partilinjerna och kämpade outtröttligt och envist med de medel som stod till buds (bl.a. Florin 2006, Hedvall 2011, Rönnbäck 2004, Wahlström 1933). Nedan tar jag endast upp de delar som berört frågan om

[1] I projektet deltar också Lena Lind Palicki, och en första artikel är Lind Palicki & Milles 2015.

kopplingen mellan den kvinnliga rösträttsrörelsen och kommunikativa strategier eller språk. Jag tar också upp forskning om de samtida folkrörelserna och offentligt språkbruk.

Kvinnorösträttsrörelsen kan beskrivas som en del av folkbildningsrörelserna då en stor del av aktivismen kom att bestå av olika projekt för att öka kvinnors kunskaper och bildning. Efter en första fas som präglades av organiserande och kraftsamlande, en andra där man arbetade för att skapa en gemensamhetskänsla och en tredje där man spred kunskaper och värvade medlemmar framför allt från talarstolen, kom en period då rörelsen inriktade sig starkt på att utbilda kvinnorna för den kommande medborgarrollen genom kursverksamhet och annan upplysning (Florin & Rönnbäck 2001).

Hur kvinnotidskrifterna fungerade som plattformar både för kvinnorörelsen som helhet och för rösträttsorganisationen har beskrivits av bland andra Anna Nordenstam (2014), Lina Samuelsson (2014) och Birgitta Wistrand (2014). *Tidskrift för hemmet*, som brukar räknas som den första egentliga kvinnotidskriften, startades 1859 och samarbetade med tiden mer och mer med Fredrika Bremerförbundet (Nordenstam 2014 s. 12 f.). Tidskriften *Dagny* startades 1886 som en direkt efterföljare till *Tidskrift för hemmet* och var Fredrika Bremerförbundets föreningstidskrift. Under några år var den tydligt kopplad till rösträttsrörelsen (Samuelsson 2014 s. 24). 1911 startade också Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt (hädanefter LKPR) en egen tidning, *Rösträtt för kvinnor* (Wistrand 2014 s. 71). Den kortlivade tidskriften *Framåt* och den ännu existerande *Morgonbris* var två kvinnotidskrifter från socialistiskt håll som också hade visst samarbete med rösträttsrörelsen.

Birgitta Ney (2001) har undersökt de kvinnliga journalisternas roll under rösträttskampen. De kvinnliga journalisterna, anställda på vanliga tidningar, spred information om både rösträttsrörelsen och dess argument genom att skriva referat från möten och föredrag, rapportera från fester och skriva krönikor om den aktuella debatten.

Brigitte Mral (2001) har undersökt argumentationen hos rörelsens talare och skribenter och visar att den var en blandning av retoriskt svulstiga visioner och rationellt bemötande av motståndarsidans argument. Också Christina Florin (2006) har som en del av sin undersökning av de centrala rösträttsaktivisternas gärning beskrivit retoriska mönster och kommunikationsstrategier i rörelsen. Hon visar hur aktivisterna i festtal och annat ofta ansluter till såväl nationalistiska som religiösa stämningar, och att man ofta beskriver det kvinnliga samhällsansvaret som en del av den kvinnliga, moderliga naturen. Hon visar hur aktivisterna argumenterade för att ge kraft och styra arbetet i de egna leden. Ak-

tivisterna var i högsta grad medvetna om språkets och mediernas roll i det politiska lobbyarbetet.

Projektet Arbetarna tar ordet har beskrivit hur den tidiga arbetarrörelsen erövrade och utvecklade nya kommunikativa genrer och språkstilar. Olle Josephson (1996b) beskriver exempelvis de olika kommunikativa genrer som användes inom en socialistisk ungdomsförening och hur medlemmarna använde och övade en rad olika kommunikativa genrer. Mötena är den centrala punkten i denna verksamhet. Utöver den indirekta träning i mötesteknik som deltagandet i möten ger, övade man också explicit viss mötesformalia. August Säfström, en av medlemmarna som senare blev riksdagsman, skriver i sina memoarer att man ibland kunde »gå till skogen och på en öppen plats där hålla voteringsövningar» (citerat i Josephson 1996a s. 254). Övningar i mötesteknik förekom i kvinnliga arbetareföreningar (Hedström & Josephson 1996 s. 121), och att träna sig i att leda »offentliga förhandlingar» ingick också i nykterhetsföreningarnas målsättningar (Josephson 1996a s. 242).

Josephson uppmärksammade hur hans studie beskriver en uteslutande manlig kommunikativ kultur: i hans material är det framför allt män som sammanträder, voterar, skriver protokoll (ibid. s. 293). Men inom projektet gjordes också en studie om kvinnliga föreningar. Den kvinnliga protokollskrivaren utmärkte sig genom en mer distanserad, kanslispråklig och korrekt stil än en motsvarande manlig protokollskrivare, vilket kan bero på att kvinnor ofta hade större erfarenhet av liknande uppgifter från exempelvis kontoristyrket (Hedström & Josephson 1996). En annan delstudie beskriver en kvinnlig diskussionsklubb och kan visa att ett delsyfte med mötena var att ge kvinnorna övning i mötesformen och i att sitta ordförande (Mral 1996 s. 167). Diskussionerna i klubben rörde allt från bildningsfrågor till den kvinnliga rösträtten och Mral menar att det som framför allt skilde klubbens diskussioner från motsvarande manliga är att diskussionsämnena nästan uteslutande rörde kvinnofrågor som »kvinnoorganisering, kvinnors moral, uppfostringsfrågor m.m.» (Mral 1996 s. 194).

Att folkbildning i vid bemärkelse och erövrandet av kompetens i offentligt språkbruk var en viktig del också i de övriga folkrörelserna, dvs. väckelserörelsen, nykterhetsrörelsen och i viss mån idrottsrörelsen, har också uppmärksammats av historisk och sociologisk forskning. Ronny Ambjörnsson konstaterar exempelvis i en studie av nykterhets- och arbetarrörelsen i Holmsund under 1900-talets första del att föreningslivet innebar en övning i såväl diskussions-, debatt- som föreläsningskompetens. Denna övning fick deltagarna både genom att delta i mötesverksamheten i sig, och genom att man inom föreningens ramar

ibland arrangerade regelrätta kurser (Ambjörnsson 1998 s. 81 f.). Också andra studier av de svenska folkrörelserna har poängterat i hur stor utsträckning verksamheten byggde på språklig kommunikation av olika slag. Patrik Lundell (2010) visar hur den svenska nykterhetsrörelsen använde sig av de resurser som det framväxande massmediala samhället började erbjuda för att sprida opinion för nykterhet. Mats Hellspong (1991 s. 52) nämner föredragsverksamhet, studiecirklar, tillhandahållandet av litteratur genom speciella föreningsbibliotek som viktiga delar av verksamheten. Men folkrörelserna gav också sina medlemmar möjlighet att erövra just kompetensen att delta i möten. Sven Lundkvist (1977 s. 20) påpekar att folkrörelseengagemang innebar att medlemmarna lärde sig att »skriva protokoll, sköta ordförandeklubban». Denna övning hade de sedan god nytta av om de ville gå vidare med en politisk karriär (Hellspong 1991 s. 142), och folkrörelseengagemang ledde ofta vidare till avancemang i samhället (Lundqvist 1977 s. 157). Folkrörelsernas betoning av jämlikhet och det därmed relativt stora inflytande som också kvinnor kunde komma att få inom organisationerna, kan också i förlängningen ha bäddat för den kvinnliga rösträttsrörelsen (Lundqvist 1977 s. 159).

Tidigare forskning har alltså beskrivit hur den kvinnliga rösträttsrörelsen använde sig av såväl muntliga som skriftliga medel och samarbetade med de framväxande medierna för att driva sin fråga, och att den verkade i en tid med ett starkt folk- och självbildningsideal, där föreningslivet gav nya grupper människor både övning och erfarenhet att använda det offentliga språkets olika former.

Men bredare studier av hur just möteskompetens kunde erövras och spridas i en organisation och hur lärandet organiserades, eller av hur detta gick till just i den kvinnliga rösträttsrörelsen med sina speciella villkor, det finns ännu inte. Kompetensen att delta i och leda möten och förhandlingar är synnerligen viktig om man gör anspråk på fullt medborgaransvar. Förmågan till detta har spelat en nyckelroll i kvinnors möjligheter att delta i samhället på lika villkor som män.

2. Mötet som kommunikativ verksamhetstyp

Den teoretiska ramen för den här studien hämtar jag från den samtalsforskning som kopplar ihop språkandet i samtal med större samhälleliga strukturer, och ser samtal som något vi människor använder för att bland annat skapa mening

och göra saker tillsammans i samhället (Linell 2011). Linell talar om samtalskulturer som något som vi människor socialiseras in i, och som utvecklas för att fylla olika samhälleliga funktioner.

Ett centralt begrepp för studien är därför kommunikativa verksamhetstyper, dvs. samtalsgenrer som har utvecklats för att utföra olika funktioner (Linell 2011). Terapisessioner används för att läka psykologiska sår, anställningsintervjuer används för att avgöra vem som är mest lämpad för ett arbete, högre seminarier används för att utveckla teoretiska resonemang etc. Möten, stora som små, används för att ta beslut, sprida information och lösa problem (Milles 2003).

Kommunikativa verksamhetstyper kännetecknas av att de uppfyller olika syften och (därför) har olika rollfördelning, innehåll, struktur, topikorganisation etc. Att delta i dem kräver alltså en specialiserad kommunikativ kompetens (Hymes 1974) för vad som kan sägas var, när, hur, varför och av vem etc. Linell (2011 s. 85) talar om olika ramar och premisser, som avgör vad som är förväntade och godtagbara handlingar i de faktiska situationerna.

»Formella möten» är en kommunikativ verksamhetstyp som i hög grad är formaliserad och ritualiserad, med kulturellt stabila och explicita regler för hur man deltar. Formella möten kännetecknas exempelvis av att vara i förväg planerade gruppsamtal med förbestämd dagordning, speciell rollfördelning mellan samtalsdeltagarna och särskilda praktiker gällande topikorganisation, turtagning m.m. (se Milles 2003 för en beskrivning av mönstren i nutida arbetsmöten). De flesta kommunikativa verksamhetstyper som har någon som helst stabilitet och komplexitet kräver viss insocialisering av sina deltagare, men möten är kanske en av de verksamhetstyper som kräver mest. Det är därför inte konstigt att det finns explicita uttryck för dessa regler i form av handböcker i mötesformalia.

Vi kan förstå kvinnorörelsen som en praktikgemenskap (Wenger 1998), bestående av grupper av personer engagerade i det övergripande makroprojektet att skapa ett samhälle där kvinnor och män deltar och lever under lika villkor, en praktikgemenskap som vi grovt kan räkna med uppstod i Sverige under slutet av 1800-talet och som har existerat i olika former sedan dess. Mer eller mindre stabila organisationer, som Fredrika Bremerförbundet, LKPR, Grupp 8 m.fl., har organiserat medlemmarna i denna praktikgemenskap och drivit det praktiska politiska arbetet.

Praktikgemenskaper kan utveckla egna kommunikativa praktiker. I denna studie ligger intresset dock inte på kvinnorörelsens eventuella särskilda kommunikativa praktikgemenskap, utan på det arbete för att erövra en *ny* kommunikativ verksamhetstyp som ingick som en del i det politiska projektet, och som

sågs både som ett medel (för att skapa legitimitet för de politiska anspråken) och mål (att kvinnorna skulle kunna verka som fullvärdiga medborgare i samhällslivet). Mötet som verksamhetstyp identifierades av aktörer inom kvinnorörelsen som strategiskt viktig att erövra: att kunna delta i möten var ett krav som ställdes på medborgarna i samhället, och alltså ett krav som kvinnorna måste kunna leva upp till för att få den åtråvärda rösträtten. Men det var också ett medel i den politiska kampen: en viktig del av det praktiska och dagliga politiska arbetet utfördes just genom möten – inom kvinnoorganisationerna och andra samhälleliga organisationer (inom exempelvis kommunpolitiken eller utbildningsväsendet). Att kvinnorna använde eller erövrade denna kommunikativa kompetens sågs alltså som viktigt.

Den kommunikativa verksamhetstypen ska förstås som en abstrakt enhet, en kulturell vana, en samling mer eller mindre fast fixerade sociala konventioner för samtalandet, medan de faktiska mötena som kvinnorna deltog i är exempel på kommunikativa verksamheter i sig. Genom att öva på och delta i möten erövrade man en ny kommunikativ kompetens som etablerade den kommunikativa verksamhetstypen möten som en möjlig resurs inom kvinnorörelsen som helhet.

3. Frågeställningar, källor och material

Jag vill därför läsa den svenska kvinnliga rösträttshistorien genom kommunikationshistoriska glasögon. Jag vill inte bara se på hur kvinnorna inom rösträttsrörelsen använde sig av dåtidens offentliga kommunikativa resurser – föreningsliv, massmedier, tidskrifter, studiecirklar – för att driva sin politik, utan också hur de samtidigt såg till att skaffa sig och sina medsystrar de nödvändiga kommunikativa kompetenserna som behövdes i den nya medborgarroll som de kämpade för att erövra.

Därmed inte sagt att denna studie är heltäckande vad gäller vilka kommunikativa kompetenser som man tillägnade sig. Förutom att skaffa sig möteskompetens såg rösträttsrörelsen som nämnts ovan till att dess medlemmar också initierade och drev diskussionsklubbar, startade tidningar, höll offentliga tal och föreläsningar. Även om en del är beskrivet finns här mycket kvar att göra.

Artikeln är ett försök att bedriva historisk kommunikationsetnografi. Det är egentligen ett omöjligt uppdrag, då man inte kan fara tillbaka i tiden för att delta i och observera talgemenskaper och kommunikationssituationer och det

heller inte finns några inspelningar från denna tid. Lika lite har jag kunnat hitta några redogörelser av enskilda kvinnor som själva varit med och deltagit, och vars ögonvittnesskildringar hade kunnat ge värdefull information om hur det gick till.

Men då syftet inte är att beskriva mötena i sig utan den process genom vilken verksamhetstypen erövrades, kan man använda sig av de historiska spår som denna har lämnat efter sig. Den svenska kvinnliga rösträttsrörelsen har efterlämnat ett rikt material av kvinnotidskrifter, cirkulär, kursprogram, handledningar och protokoll. Dessa källor möjliggör en beskrivning av ramarna för lärandet, hur det organiserades och vad som blev resultatet, vilket kan utmynna i en beskrivning av hur kvinnorörelsen erövrade en strategiskt viktig kommunikativ kompetens.

Lärandet bedrevs i huvudsak genom tre medel: genom kurser, skrivna handledningar och genom arbetet i lokalföreningarna, och därför har följande tre frågeställningar formulerats:

1. Hur såg kursverksamheten ut där mötesövningar ingick som en del? Här ingår att beskriva mötesverksamheten översiktligt vad gäller initiering, omfattning, praktiska arrangemang etc. Vilka var nyckelpersonerna i verksamheten? Vilka aspekter av möteskunskaper lärdes ut, och på vilket sätt?
2. Vilken resurs utgjorde skrivna handledningar? Vilka var de, vad innehöll de och vilka kunskaper lärde de ut? I vilken grad använde man redan befintliga handledningar och i vilken grad producerade man egna?
3. Hur såg det lärande ut som försiggick i lokalföreningarna? I vilken mån övade man explicit, och i vilken grad var lärandet indirekt, som en effekt av föreningsverksamheten i sig?

En sista frågeställning, som kan diskuteras utifrån svaren på de tidigare frågeställningarna, handlar om vilken roll det spelade att det här försiggick inom just kvinnorörelsen och inte inom någon av de andra folkrörelserna:

4. Hur påverkade rösträttsmotståndet det strategiskt kommunikativa arbetet i rörelsen och de kommunikativa kompetenser som erövrades? Det här är ett annat sätt att angripa frågan om skillnader mellan kvinnors och mäns kommunikation. I stället för att rakt av jämföra kvinnlig och manlig protokollstil, retorik, mötesteknik etc., försöker jag sätta in frågan i ett bredare sammanhang, där genusstrukturer kan tänkas influera kommunikationen på ett mer komplext vis än endast via de ingående deltagarnas könstillhörighet. Alltså: hur påverkade de givna könsmaktsstrukturerna i samhället vid den här tiden detta arbete?

För att besvara den första frågeställningen studerar jag efterlämnade handlingar som rör den första kursen i samhällslära. Det gäller handlingar från LKPR:s verkställande utskott, arkiverade kursprogram, tidningsartiklar och tidigare gjord historisk forskning. Anledningen till att just den första kursen fokuseras är att den åtföljdes av mycket agiterande och informerande arbete vilket gör att denna kurs blir relativt klar i konturerna.

Den andra frågeställningen tar jag mig an genom att beskriva möteshandledningar som användes inom rösträttsrörelsen.

Den tredje frågeställningen försöker jag besvara genom att studera handlingarna från en lokalförening som får representera en mindre lokalförening ute i landsorten, med begränsad men ändå regelbunden verksamhet. Dess verksamhet sträcker sig från strax innan den första kursen hålls i Stockholm tills rösträtten är införd, varför den möjliggör en beskrivning av hur centralstyrelsens initiativ sprids ut i föreningen.

Processen undersöks alltså genom tre olika material: handlingar rörande kursen i medborgarskap 1907–1908, möteshandledningar och slutligen protokollen från Föreningen för kvinnans politiska rösträtt (FKPR) i Strängnäs. Dessa tre material ska förhoppningsvis ge en bra bild av hur rösträttsrörelsen arbetade för att öka kvinnors möteskompetens. En förteckning av materialen finns i slutet av artikeln.

Den sista frågeställningen diskuterar jag utifrån svaren på de tre första frågeställningarna.

4. Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt

Men innan vi går in på de tre medlen måste vi säga något om den politiska kampen för kvinnlig rösträtt, och om den förening som kanske gjorde det mesta av det opinionsbildande arbetet (historiska fakta är, när inte annat anges, hämtade från den kvinnohistoriska portalen om kvinnlig rösträtt vid Göteborgs universitetsbibliotek).

Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt, LKPR, bildades 1903. Då hade frågan om kvinnors rösträtt diskuterats i Sverige i knappt tjugo år. 1884 motionerade riksdagsledamoten Fredrik Borg om kvinnors rösträtt och samma år bildades Fredrika Bremerförbundet, som också kämpade för frågan.

1902 lämnades en motion om kvinnlig rösträtt av riksdagsledamoten Carl Lindhagen. Samtidigt skrevs en proposition av den sittande regeringen om att gifta män skulle få *två* röster. Det här gjorde att rösträttsfrågan ordentligt kom

upp på bordet. Det var antagligen ilska över regeringens förslag som gav energi och nödvändigt incitament att skapa en förening som skulle driva frågan om kvinnlig rösträtt i mer organiserad form. Först bildades lokala föreningar i Stockholm och Göteborg, och 1903 lyckades man grunda en nationell förening, LKPR. Under LKPR sorterade lokalföreningarna, som fick direktiv för sitt arbete från centralstyrelsens verkställande utskott (i fortsättningen VU), i form av cirkulär som skickades ut.

Lokalföreningarna förväntades driva sin egen verksamhet. De skulle hålla regelbundna möten, skapa opinion och lokalt arrangera föredrag, fester och liknande. De skulle sända representanter till centrala möten som i sin tur skulle rapportera in till centralstyrelsen om föreningens verksamhet. På så sätt kunde rösträttsrörelsens centrala organ få god överblick över hela rörelsen och styra organisationen med ganska fast hand.

Föreningen finansierades genom medlemsavgifter, donationer, basarer och försäljning av medlemsartiklar som vykort, märken och liknande. Men det mesta av det faktiska arbetet var frivilligt och obetalt. Både organisations- och arbetsformer i rörelsen liknade i mångt och mycket de som utvecklats och användes i de andra folkrörelserna. Centrala personer i röstsrättsarbetet blev bland annat Anna Whitlock, Signe Bergman och Lydia Wahlström som alla tre under perioder var ordförande i LKPR, och Ann Margret Holmgren, som tidvis var vice ordförande.

Föreningen växte mycket snabbt genom ett strategiskt nätverkande (Hedvall 2011 s. 115). Kärnan i detta nätverkande var föreläsningarna, som organiserades som turnéer över landet. Inför besöket på en viss ort såg man till att både annonsera i lokalpressen för att få åhörare och bjuda in journalister. När föredraget väl var hållet såg man till att bilda en lokalförening om det fanns det minsta intresse. Den här strategin kostade mycken möda för dem som reste runt, men den gav också rikt resultat. Efter bara sex år fanns det över etthundrafemtio lokalföreningar, och som mest 237 (ibid. s. 105). Tidningar som *Rösträtt för kvinnor* och *Dagny* rapporterade regelbundet om föreningen och hur den växte.

Så småningom inriktades en hel del av arbetet i rösträttsorganisationen på folkbildande arbete. Föreläsningsturnéerna kompletterades med regelrätta kurser, där deltagarna fick lära sig allt vad de behövde för att kunna axla sitt nya medborgerliga ansvar. Som kursledare anlitade man både medlemmar och särskilt inbjudna experter. Med hjälp av en stor donation kunde man efter några år utveckla och utöka kursverksamheten avsevärt, och de så kallade Bergman-Österbergska kurserna arrangerades på olika platser över hela landet under ett antal år.

Organisationen såg också till att sprida skrifter. Man organiserade vandringsbibliotek (Florin & Rönnbäck 2001 s. 24), satte samman litteraturlistor för självstudier och studiecirklar samt tryckte upp och spred broschyrer som lokalföreningarna kunde rekvirera.

1919 röstades förslaget om kvinnlig rösträtt igenom. 1921 kunde kvinnorna för första gången rösta i riksdagsvalet. LKPR och dess lokalföreningar hade då varit bland de starkast opinionsbildande organen bakom rösträttsreformen. Under sitt arbete hade den också påverkat liven för många av sina medlemmar, som mest 17 000 (Hedvall 2011 s. 173). Man hade hållit möten, arrangerat fester, basarer, föreläsningar, namninsamlingar och studiecirklar som hade nått inte bara de egna, utan också andra utanför rörelsen. Medlemmar hade utöver detta deltagit i centralstyrelsemöten, kongresser, föredrag och kurser. De hade läst broschyrer, skrifter och böcker om rösträtt och samhällslära. De hade diskuterat medlemsavgifter, politik och kaffebiljetter. Och de hade skolats in i möteskulturen. Aldrig tidigare hade så många kvinnor förvärvat vana och kunskaper i hur man arrangerade och deltog i möten. Nu ska jag lite närmare beskriva hur detta hade gått till.

5. Den lärande rösträttsorganisationen

I det här avsnittet beskriver jag först kursen i samhällslära 1907–1908, därefter de skriftliga möteshandledningar som användes inom den kvinnliga rösträttsrörelsen och sist hur man skaffade sig möteskompetens i FKPR i Strängnäs.

5.1 Kursen i samhällslära

På kvällen den 21 oktober 1907 strömmade kvinnorna in genom dörrarna till Realläroverkets högtidssal på Roslagsgatan i Stockholm. De fick visa upp sina biljetter – var de åhörare eller planerade de att lägga ner tid på självstudier och göra ålagda uppgifter? De slog sig ner och välkomnades av kursledaren. Kursen i samhällslära hade satt igång.

Kursen, som kom att beskrivas som en succé i de kvarlämnade handlingarna, skulle pågå under hela hösten och hade föregåtts av en hel del planerande. I juni hade Anna Whitlock för VU lagt fram ett förslag som hon och baron Palmstierna hade utarbetat. Förslaget gick ut på ett:

> anordnande av kurser för rösträttsföreningarnas medlemmar i statskunskap, samhällslära och andra sådana ämnen, som böra ingå i den svenska kvinnans medborgerliga bildning. (Protokoll 11 juni 1907.)

Förslaget antogs och man skickade ut ett cirkulär till medlemmarna med information. Cirkuläret ägnas till stor del åt att argumentera för vikten av att initiera »upplysningsarbete» bland landets kvinnor, och ge förslag på hur detta kan göras. Man vädjade till rösträttskvinnornas ansvarskänsla, och smickrade dem också lite för att få dem att lägga manken till:

> De kvinnliga rösträttsföreningarnas medlemmar kunna med skäl betraktas som de samhälleligt mest vakna, arbetsvilliga och mest kunskapstörstande bland våra kvinnor. Därför böra de vara de första att tillägna sig de insikter, som fordras för att kvinnornas inflytande på samhällslivet skall bära god och riklig frukt. De skola i sin ordning föra upplysningarbetet vidare till nya kretsar av kvinnor. (Cirkulär nr 1 s. 1–2.)

Kvinnorna måste visa sig värdiga det ansvar de ville åt i och med rösträtten, så att samhället skulle vinna på reformen. Man kan också se den centrala folkbildningstanken att vunna kunskaper skulle sprida sig vidare genom att de som tillägnat sig en kunskap inte skulle nöja sig med det, utan också aktivt sprida den vidare så att alla kvinnor i förlängningen kunde bli upplysta.

Därpå skriver man om kursen i samhällskunskap som skulle ges under vintern i Stockholm och beskriver ganska noga dess innehåll och upplägg, varefter man uppmanar också andra lokalföreningar att starta liknande kurser eller studiecirklar, ger råd om hur detta kan gå till och berättar om vilka resurser som fanns att tillgå. Till slut uppmanar man lokalföreningarna att ge sina åsikter och råd angående den här nu påbörjade upplysningsverksamheten.

I september hade man ordnat ett detaljerat program för kursen (VU, protokoll 13 september 1907). Under hösten skrev man om kursen för »hufvudstadens kvinnor» i lokaltidningen *Stockholms Dagblad* och i Fredrika Bremerförbundets tidskrift *Dagny* (1907 nr 15 s. 328). Kursen startade i oktober samma år och avslutades i maj med en fest på Skansens högloft. *Dagny* (1908 nr 18) ägnade då en helsida åt kursen och festen. Man skriver särskilt om hur värdefulla övningarna varit:

> Af särdeles stort intresse hafva de praktiska öfningarna varit, hvilka bland annat omfattat fingerade valmöten, fingerade stadsfullmäktigesammanträden, fingerade sammanträden i riksdagens andra kammare med dithörande utskottsarbete samt öfning i den proportionella valmetoden. (Ibid.)

Nästan fyrahundra kvinnor hade följt kursen, varav ett hundratal som aktiva »lärjungar», dvs. som deltagare i övningar och repetitioner.

Men hur var då kursen upplagd? Den var belagd med en avgift, och deltagarna kunde alltså välja om de ville vara aktiva deltagare i övningar etc. eller bara lyssna på föreläsningarna. Den pågick under ett halvår med två kurstillfällen varje vecka, två timmar för varje kväll. Varje pass delades upp i två där den ena timmen var en föreläsning och den andra var elevaktiv.

Ganska mycket av kursen ägnades åt möteskompetens. Föreläsningarna ägnades visserligen framför allt åt aktuella frågor och statskunskap som fredsrörelsen eller bostadsfrågan, men där fanns också en föreläsning om »Det offentliga talandets konst» och »Sättet att leda offentliga förhandlingar», se bild 1. Men sedan har vi de timmar som ägnades åt övningar och diskussioner. Att delta i diskussioner kring något ämne är på ett sätt att öva sig i möteskompetens, även om dessa diskussioner kanske inte är styrda på samma sätt som under ett möte, där man har att komma fram till beslut i en eller annan fråga. Men man hade också många tillfällen som ägnades åt att öva just olika delar av mötessamtalet. Bland annat fick deltagarna medverka i ett flertal fingerade stadsfullmäktigesammanträden, valmöten (se bild 1) och sammanträden i riksdagens andra kammare (*Dagny* 1908 nr 18).

De drivande bakom kursen verkar ha varit Anna Whitlock, med hjälp av Erik Palmstierna. Av brevväxlingen mellan Ann Margret Holmgren och Ellen Hagen att döma så var Ann Margret Holmgren inne på tanken att kvinnorna inom rörelsen behövde öva sig på att ta till orda i större församlingar, men några tydligare tecken på hennes inblandning i det konkreta kursförslaget syns inte senare. Vad vi däremot kan utläsa ur protokollen från VU är att det faktiska initiativet togs av Anna Whitlock. Att det var just hon som var drivande bakom föreningens kursverksamhet är inte konstigt. Hon var under den här tiden ordförande i LKPR men för eftervärlden är hon kanske mest känd som grundare av den Whitlockska samskolan (vid den här tiden kallad Stockholms nya samskola), en skola där hon bland annat tillsammans med Ellen Key utvecklade nya pedagogiska metoder med lärandet och eleven i centrum. »Upplysningsarbetet hade varit hennes specialitet» (Ney 2001 s. 38). Anna Whitlock hade alltså både intresse för utbildningsfrågor och erforderliga erfarenheter och kompetens. Förslaget hade hon enligt protokollet utarbetat tillsammans med baron Erik Palmstierna, som var »känd som skicklig nationalekonom, ypperlig föreläsare och med varmt intresse för social verksamhet» (Cirkulär nr 31 s. 2). Han var gift med en aktiv rösträttskvinna, Ebba Palmstierna. Erik Palmstierna var också ledare för hela denna vinters kurs. Men det verkar bara ha varit under denna första kurs som han deltog aktivt, eftersom han sedan gick vidare med sin egen politiska karriär och så små-

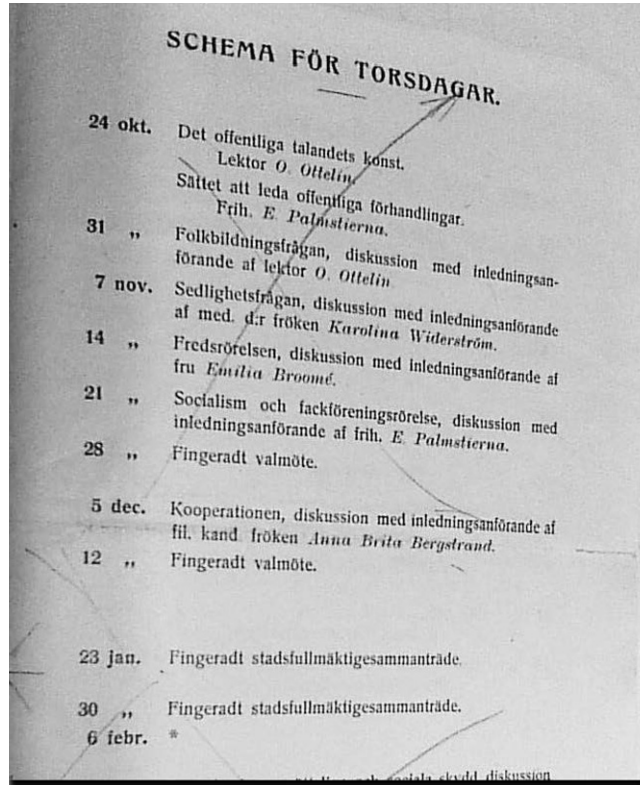

SCHEMA FÖR TORSDAGAR.

24 okt.	Det offentliga talandets konst. Lektor *O. Ottelin.* Sättet att leda offentliga förhandlingar. Frih. *E. Palmstierna.*
31 „	Folkbildningsfrågan, diskussion med inledningsanförande af lektor *O. Ottelin.*
7 nov.	Sedlighetsfrågan, diskussion med inledningsanförande af med. d:r fröken *Karolina Widerström.*
14 „	Fredsrörelsen, diskussion med inledningsanförande af fru *Emilia Broomé.*
21 „	Socialism och fackföreningsrörelse, diskussion med inledningsanförande af frih. *E. Palmstierna.*
28 „	Fingeradt valmöte.
5 dec.	Kooperationen, diskussion med inledningsanförande af fil. kand. fröken *Anna Brita Bergstrand.*
12 „	Fingeradt valmöte.
23 jan.	Fingeradt stadsfullmäktigesammanträde.
30 „	Fingeradt stadsfullmäktigesammanträde.
6 febr.	*

Bild 1. Sida ur kursprogrammet.

ningom blev riksdagsledamot i andra kammaren (SBL). Man hade också sett till att skaffa fram hjälp med föreläsare i olika ämnen, både män som språkvetaren Odal Ottelin som föreläste om »Det offentliga talandets konst» och rösträttskvinnor som Emilia Broomé som talade om fredsrörelsen (se bild 1) och Gulli Petrini som ledde övningar i den proportionella valmetoden (Program för kurs i samhällslära, 1907).

Kursen fick efterföljare. Ett par år senare informerade *Dagny* (1910 nr 2) om en »kurs i kommunkunskap», och senare startade man de Bergman-Östbergska kurserna (se ovan). Här är det svårt att avgöra i vilken grad också de följande årens kurser innehöll mötesövningar, då källorna inte är tydliga vad gäller kursernas upplägg. Det är däremot troligt att det förekommer, kursen från 1910 avslutas exempelvis med fingerade möten.

5.2 De skrivna handledningarna

Mötessamtal är en mycket formaliserad samtalsform. Det är därför inte konstigt att det finns skrivna handledningar. Vid den här tiden fanns ett antal sådana, bland annat den vitt spridda *Om överläggningar och beslut* (Svensson 1888) och *Handledning för deltagande i rådplägande och beslutande församling*ar (Törnebladh 1908). I vilken grad dessa eller andra användes inom rörelsen har varit svårt att fastställa, då jag inte hittat mer än något enstaka spår efter dem i det arkivmaterial jag har tagit del av, se vidare nedan. Men rörelsen tog också fram och spred eget material, speciellt anpassat efter de egna behoven. De två egenproducerade handledningar som jag har hittat i arkiven ska jag beskriva närmare nedan tillsammans med *Om överläggningar och beslut*.

5.2.1 Sättet att bilda rösträttsföreningar och att leda förhandlingar

Sättet att bilda rösträttsföreningar och att leda förhandlingar har ingen angiven författare men har tryckåret 1911 och verkar ha distribuerats av LKPR till dem som önskade starta en lokal förening, se bild 2. Det är en kort skrift på fyra sidor som kortfattat och i kronologisk ordning går igenom hur just bildandet av föreningen ska gå till: hur man sammankallar det första mötet, hur man utser en ordförande, hur man väljer styrelse etc. Texten är nästan genomgående explicit riktad till en kvinnlig målgrupp. Den inleds så här: »En eller flera kvinnor, som äro villiga att taga initiativ till rösträttsförenings bildande …» (s. 1), och något stycke ner står det att »En av inbjudarinnorna öppnar mötet». När man begär ordet ska man säga »'fru' eller 'fröken-ordförande'» (s. 2). Det verkar dock inte förutsättas att föreningen är en uteslutande kvinnlig angelägenhet, eftersom det angående öppet val står så här: »huruvida mötet väljer henne (eller honom) till den ifrågavarande befattningen» (s. 3).

Handledningen beskriver också kortfattat val av ordförande, sekreterare, styrelse och revisorer bland annat, men mycket litet sägs om deras funktioner. Formelartade fraser anges för vissa handlingar, som att begära ordet (se ovan). Ibland är formuleringsanvisningarna mer allmänt hållna: »När ordföranden icke har något mera att framställa, tillfrågas mötet, om någon vidare önskar yttra sig» (s. 3).

Handledningen avslutas med en fotnot som tipsar om att »Utmärkta anvisningar angående mötesförhandlingar meddelas i Verdandis småskrifter n:o 5, Axel Svensson: *Om överläggningar och beslut.*»

5.2.2 Anvisningar för rösträttsföreningarnas styrelser och deras funktionärer

Anvisningar för rösträttsföreningarnas styrelser och deras funktionärer är en skrift på sex sidor som är tryckt 1913. Den kunde rekvireras gratis. Den är nästan genomgående neutralt formulerad utan några femininformer på personbeteckningarna. Men på ett ställe omtalas sekreteraren som »henne».

Handledningen handlar framför allt om lokalföreningens styrelse. Den är tematiskt disponerad och går igenom viktiga uppdrag för styrelsens funktionärer. I avsnittet Ordföranden anges exempelvis att man på styrelsesammanträdena ska läsa upp verkställande utskottets cirkulär. I slutet kommer också ett förmanande avsnitt som heter »Att observera» och handlar om olika viktiga adresser. Den innehåller också uppmaningar om att se till att skicka in rätt typ av information i tid och i rätt form.

Man kan därför ana att denna skrift kan ha tillkommit som försök att upprätthålla en kontroll, som man inte alltid kände att man hade, över lokalföreningarnas arbete. Det är svårt att veta i vilken grad handledningen avhjälpte problemet, dvs. hur långt lokalföreningarna följde instruktionerna, men handledningen är ändå ett exempel på hur man genom explicita och ganska detaljerade instruktioner försökte styra de lokala föreningarnas verksamhet.

5.2.3 Om överläggningar och beslut

Men det är alltså också troligt att rösträttskvinnorna använde sig av allmänna handböcker i mötesteknik. I slutet av *Sättet att bilda rösträttsföreningar* rekommenderas ju exempelvis *Om överläggningar och beslut*, och det är därför jag väljer att här behandla just den. *Om överläggningar och beslut* är en handledning i mötesteknik utgiven i Verdandis skriftserie. Den var skriven av Axel Svensson och kom ut i många olika upplagor genom åren. Den jag har tittat på här är en upplaga från 1888.

Handboken är på drygt tjugo sidor, och indelad i olika kapitel, exempelvis Ordföranden, Överläggningen och Propositioner och beslut. I handboken kallas alla deltagarna *han* och alla exempelindivider kallas *herr A, herr B* etc.

Mötenas struktur regleras ganska implicit genom själva framställningen, som följer mötet från det att man utser en ordförande att leda det, tills ordföranden avslutar mötet. Det som regleras är både i vilken ordning saker och ting då kommer, och också hur själva övergångarna ska gå till. Skriften dröjer i detalj vid hur man röstar och förrättar val på olika sätt.

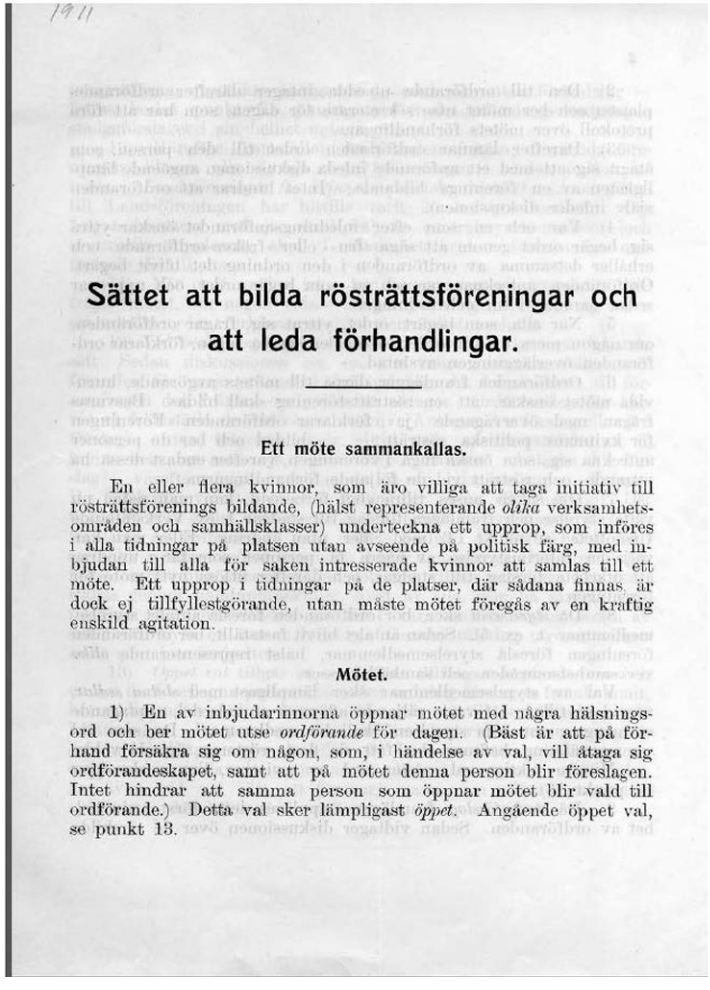

1911

Sättet att bilda rösträttsföreningar och att leda förhandlingar.

Ett möte sammankallas.

En eller flera kvinnor, som äro villiga att taga initiativ till rösträttsförenings bildande, (hälst representerande *olika* verksamhetsområden och samhällsklasser) underteckna ett upprop, som införes i alla tidningar på platsen utan avseende på politisk färg, med inbjudan till alla för saken intresserade kvinnor att samlas till ett möte. Ett upprop i tidningar på de platser, där sådana finnas, är dock ej tillfyllestgörande, utan måste mötet föregås av en kraftig enskild agitation.

Mötet.

1) En av inbjudarinnorna öppnar mötet med några hälsningsord och ber mötet utse *ordförande* för dagen. (Bäst är att på förhand försäkra sig om någon, som, i händelse av val, vill åtaga sig ordförandeskapet, samt att på mötet denna person blir föreslagen. Intet hindrar att samma person som öppnar mötet blir vald till ordförande.) Detta val sker lämpligast *öppet*. Angående öppet val, se punkt 13.

Bild 2. Första sidan i *Sättet att bilda rösträttsföreningar och leda förhandlingar*.

Deltagarrollerna som regleras är framför allt ordförandens, i viss mån också övriga deltagares och till mycket liten del sekreterarens. Handledningen specificerar ordförandens funktion, hur den väljs, hur och när den ska använda sin klubba etc.

Det finns en hel del tydliga regler för hur deltagarna ska utforma samtalsbidragen. Ordföranden ska exempelvis inleda en diskussion med orden: »Vill någon yttra sig i frågan?» (s. 5). De övrigas bidrag är inte lika tydligt formelartade. De får några övergripande förhållningsorder: de ska »icke tala högt, sorla

eller gå fram och åter i rummet» (s. 7). Man ska heller inte prata i mun på någon annan. Deltagarna får färdiga fraser att hålla sig i när de ska begära ordet; då bör de ställa sig upp och säga »hr ordförande! – N. N. begär ordet» (s. 7). Men de får också veta lite mer om hur de ska utforma sina yttranden: att beslutsförslaget ska komma i slutet och att man ska »undvika anstötliga och kränkande uttryck» (s. 8) exempelvis.

5.3 Föreningen för kvinnans politiska rösträtt i Strängnäs

Hur såg det här lärandet ut i praktiken, från de rösträttsengagerade kvinnornas perspektiv? Om det har varken beskrivningen av kursen i samhällslära eller handledningarna kunnat säga så mycket. Ett sätt att komma detta perspektiv något närmare är att undersöka verksamheten i en lokalförening.

Jag har valt att studera FKPR i Strängnäs, då denna förening startades relativt tidigt och hade en stadig och engagerad verksamhet ända till rösträttsfrågans lösning. De kvarlämnade handlingarna består av protokoll, en kassabok och en medlemsmatrikel.

Strängnäs är en liten ort vid Mälarens södra strand, belägen ungefär mellan Eskilstuna och Södertälje. Vid förra sekelskiftet hade staden drygt tvåtusen invånare. Den 10 mars 1906 bildade man där en lokal rösträttsförening, efter ett besök av Ann Margret Holmgren. Nästan femton år senare beslutade man upplösa föreningen, då »rösträttsfrågan kan anses vara löst», som man uttryckte det i protokollet (FKPR i Strängnäs 13 dec. 1920).

I medlemsmatrikeln finns sammanlagt 117 namn. Föreningen startade med 34 medlemmar och hade som mest 80 (FKPR i Strängnäs, medlemsmatrikel och protokoll från tioårsjubileet).

Mångårig ordförande var Augusta Widebeck, en välkänd profil i Strängnäs som också var engagerad i nykterhetsrörelsen (Garefelt 1979 s. 9). Två andra medlemmar är också värda att nämna: Ninni Huldt, som tidvis var sekreterare och kassaförvaltare, och Eva Sack. Dessa två blev nämligen invalda i stadsfullmäktige när kvinnor blev valbara dit (Garefelt 1979 s. 18, *Dagny* 1910 nr 51).

Av protokoll, kassabok och matrikel kan man utläsa att föreningens verksamhet under åren antagligen i mycket liknade den som försiggick i andra föreningar landet runt. Man valde styrelsemedlemmar, diskuterade hur man skulle få in pengar, läste upp cirkulär, planerade föreläsningar och arrangerade namninsamlingar. Man informerade om rösträttsfrågans läge nationellt och internationellt, och man uppmanade medlemmarna att utnyttja rösträtten till stadsfull-

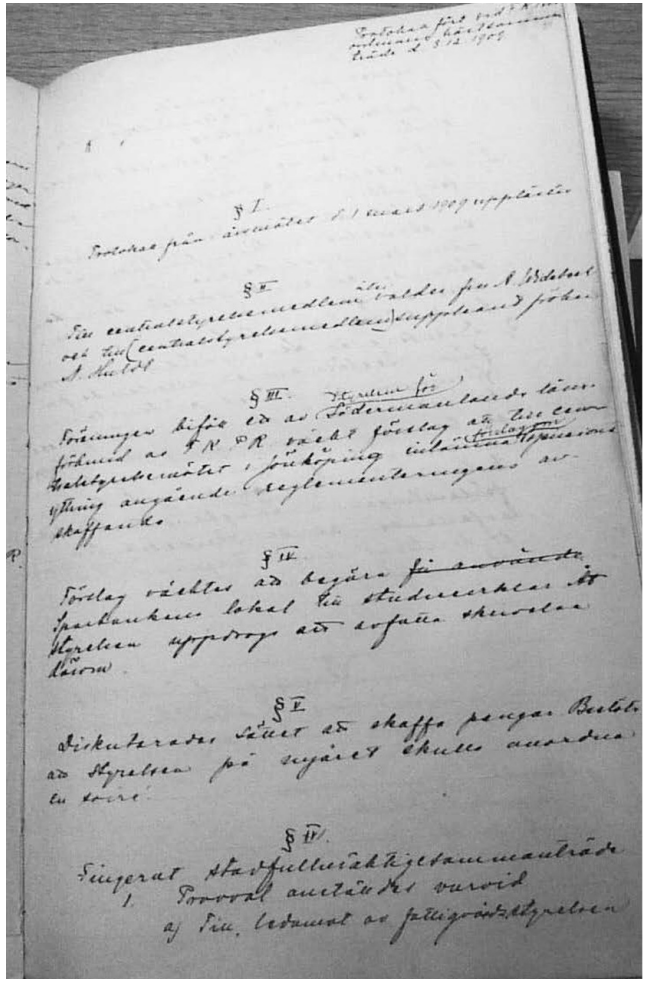

Bild 3. Protokollfört fingerat statsfullmäktigesammanträde, längst ner på sidan.

mäktige. Ett år arrangerades en matlagningskurs. Föreningens möten hade ibland inslag av mer kulturell art: av protokollen kan man utläsa att dessa ibland inleddes med »Du gamla du fria» och avslutades med »Vårt land». Till formen ansluter de därmed också till de mötesformer som utvecklats inom de andra folkrörelserna (Lundqvist 1977 s. 201).

Men vad har vi för tecken på att man specifikt lärde sig möteskompetens? I protokollen finns ett par gånger anteckningar om att man arrangerar fingerade möten för övnings skull, exempelvis under hösten 1909 då man iscensätter ett

fingerat stadsfullmäktigesammanträde, se bild 3. Det inleds med att man väljer personer till olika poster och därefter övergår till ärendelistan. Först diskuteras hur allmänheten ska kunna få tillgång till »god och ren mjölk», sedan Strängnäs egnahemsfråga och till sist anläggandet av ett tuberkulossjukhem på orten. Diskussionerna avslutades med beslut, som gick ut på att föreningen skulle författa en text, som exempelvis i egnahemsfrågan: »Beslöts ett uttalande från föreningen att priset på tomterna bör sättas så lågt som möjligt och att till varje tomt …» (protokoll 3 december 1909).

Året efter ordnar man, efter uppmaning i VU:s cirkulär, en studiecirkel med ämnet fingerade landstingsmannaval, och mot slutet av föreningens levnad, 1919, drar man igång något man kallar för »sociala kurser» efter mönster från Stockholm. Kursen, som allmänheten också har tillträde till, ska huvudsak bestå av föreläsningar, men som avslutning har man ett fingerat statsfullmäktigesammanträde. Också den här kursen är antagligen en reaktion på ett utsänt cirkulär, där man uppmuntrar lokalföreningarna att inrätta läsecirklar, där man ska »studera medborgarkunskap medelst högläsning, referat, diskussioner, övningar i val m. fl. sätt» (cirkulär nr 151).

Inom föreningen håller man sig uppdaterad om de kurser som arrangeras i Stockholm: anteckningar finns om både kursen i samhällslära från 1907–1908 och de senare Bergman-Österbergska kurserna. Det finns också exempel på medlemmar som antecknas åka på kurserna som arrangeras i Stockholm, men det är svårt att från protokollen avgöra i vilken mån det här var vanligt.

Dessutom innebar själva föreningslivet, särskilt för styrelsemedlemmarna, god övning i möteskompetens. Man fick lära sig ta ordet, delta i omröstningar, diskussioner och beslut. Av protokollen kan man sällan utläsa något om hur diskussionerna som föregår besluten går, förutom att det någon gång kan finnas ett ärende som bordläggs eller en formulering om att diskussionen varit »liflig». Vi kan alltså inte veta om medlemmarna har svårt att komma överens, om diskussionerna är ordnade eller om de talar i mun på varandra. Många paragrafer följer mönstret: Diskuterades *frågan, och beslöts att* … Vad gäller ämnen för de arrangerade diskussionerna är de både traditionellt kvinnliga som fattigvård och mjölkdistribution och allmänna som egnahemsfrågan.

Men i vilken grad kan vi tänka oss att medlemmarna lärde sig något som de inte redan kunde? Många av medlemmarna var säkert redan tränade mötesdeltagare, särskilt de som innehade styrelseposter. Augusta Widebeck hade som sagt erfarenhet från nykterhetsrörelsen, vilket hon säkert inte var ensam om. Av protokollen framgår också att sekreterarna redan var vana vid sin uppgift när de fick uppdraget – stavning, uppställning och fasta fraser fungerar genom-

gående. Det här kan jämföras med studierna av arbetarrörelsens protokoll, där man kan se dels hur protokollförarna med tiden blir bättre på sin uppgift, dels att de kvinnliga protokollförarna verkar mer kompetenta än de manliga (Hedström & Josephson 1996), vilket antas bero på att kvinnorna genom sin yrkeserfarenhet kan ha haft ett försprång framför männen. Protokollförarnas skicklighet här kanske dock snarare handlar om klass än om kön. Kvinnorna inom rösträttsrörelsen var framför allt från borgerliga kretsar, och att hitta kvinnor med kompetens var säkert inte svårt där. Ninni Huldt, som alltså var sekreterare i Strängnäs FKPR, var också lärarinna i ortens flickskola (Huldt 1967). Rösträttsrörelsen hade alltså många medlemmar som redan hade kunskaper i mötesteknik. De två medlemmar, ovan nämnda Ninni Huldt och Eva Sack, som blev invalda i Strängnäs stadsfullmäktige, skaffade sig ju säkert i och med det ytterligare viktig kunskap. Det här kan både ha underlättat och försvårat lärandet inom lokalföreningen. Underlättat, genom att man inom föreningen hade tillgång till kompetenta personer som kunde agera förebilder och leda övningar och kurser. Försvårat, genom att man kanske i huvudsak använde de redan kompetenta kvinnorna till de viktigaste posterna och därmed inte gav de otränade tillfälle att öva upp sig. Det finns heller inga tecken på att man medvetet roterade de centrala posterna: ordförande, sekreterare och kassör är samma under långa perioder.

6. Avslutning

Den här studien har utgått från Florins (2006) konstaterande att den svenska kvinnliga rösträttsrörelsens verksamheter i stora delar byggde på språkliga strategier, och att dessa la vikt särskilt vid muntliga genrer. Jag har försökt visa hur detta tog sig uttryck i medvetna initiativ för att sprida kommunikativa kompetenser inom rörelsen genom en fallstudie av hur man spred kunskap om mötesdeltagande.

6.1 Sammanfattande diskussion

Artikeln inleddes med Gustaf Cederschiölds åsikt att kvinnor inte kunde foga sig i en ordentlig diskussions parlamentariska former. Föreliggande undersökning har visat hur medlemmarna inom den svenska kvinnliga rösträttsrörelsen

metodiskt och strategiskt såg till att ge kvinnor tillgång till denna kompetens. Detta gjorde man för två syften: för att visa att kvinnorna visst dög och därmed skaffa ännu ett argument i rösträttskampen, och för det andra för att man sedan, när rösträtten var garanterad, skulle kunna bidra i samhällsbygget.

Studien hade fyra frågeställningar, och de tre första besvarades av de tre delmaterialen. Jag börjar med att diskutera dessa, och avslutar med den fjärde. Till slut presenterar jag några förslag på vidare forskning som studien har aktualiserat.

Genomgången av kursen i samhällslära har visat hur kursen kom till på initiativ av Anna Whitlock, var ambitiöst upplagd och fick stor uppslutning. En rösträttspositiv man, Erik Palmstierna, ledde kursen i samarbete med ett antal andra kvinnor och män som höll i enstaka övningar och föreläsningar. Kursen hade många inslag av möteskompetens där man framför allt arrangerade diskussioner och övningar i att delta i sammanträden i olika beslutande organ i politiken, bland annat i riksdagen. Det är oklart från de sparade handlingarna hur dessa övningar närmare gick till annat än att de kunde pågå under hela kvällar och att de verkar ha varit uppskattade. De följande åren arrangerades kurser i Stockholm och på andra platser som i varierande grad antagligen också innehöll möteskunskap.

Kursen visar hur det inom LKPR både fanns vilja och kompetens att organisera kurser, och att man också hade möjlighet att engagera kunniga och erfarna personer som lärare och föreläsare.

Studien av handledningarna gav vid handen att rörelsen stod bakom och distribuerade två egna handledningar, men att de också spred information om åtminstone en annan handledning. De två egna handledningarna var utformade utifrån rörelsens specifika behov. Rörelsens egna handledningar bär språkliga spår av att rikta sig till en kvinnlig målgrupp, på samma sätt som de allmänna handledningarna riktar sig till en manlig.

De tre handledningarna är olika utformade och fokuserar på olika delar av mötessituationen. *Om överläggningar och beslut* är den mest allmänt hållna och tydligast inriktad på mötet som kommunikationssituation. De två egenproducerade handledningarna riktar in sig på rösträttsrörelsens speciella behov och skrevs antagligen för att se till att lokalföreningarna kunde arbeta effektivt. De styrde upp och möjliggjorde kontroll av nyckelstrukturerna, vilket skapade möjlighet för organisationen att växa utan att förlora fokus. Rösträttsrörelsen utnyttjade alltså befintliga resurser – allmänna handböcker och mötesritualer, men kompletterade dessa för sin egen rörelses särskilda villkor och behov.

Produktionen av egna handledningar och hur man samtidigt spred kunskap om andra handledningar visar vilket väloljat maskineri rösträttsrörelsen var. Sammantaget möjliggjorde detta skapandet av en lärande och växande organisation vars olika delar ändå upprätthöll nära kontakt med centralföreningen.

Studien av Strängnäs FKPR visade att att det för en medlem i den föreningen fanns goda möjligheter att skaffa sig möteskompetens. Hon kunde delta i de fingerade möten som arrangerades och där fick hon lära sig såväl att förrätta val av olika slag som att diskutera och komma till beslut kring aktuella politiska ämnen. Genom föreningen fick hon också information om och tillgång till de kurser som arrangerades i huvudstaden. Hon kunde heller knappast undgå att delta i någon av alla de otaliga diskussioner som hölls – vanliga möteskvällar när beslut skulle tas, eller i anslutning till studiecirklar och samkvämskvällar. Var hon dessutom del av styrelsen eller någon kommitté, kunde hon få övning i att delta i en omröstning, fatta beslut, skriva protokoll och kanske till och med leda mötet. Vi har också sett hur snabb lokalföreningen i Strängnäs var på att hörsamma centralorganisationens uppmaningar: båda gångerna som centralorganisationen explicit uppmanar föreningarna att starta studiecirklar gjordes detta i Strängnäs. Nu kanske föreningen i Strängnäs var ovanligt välfungerande, men det ger en fingervisning om hur den starka centralstyrningen kunde hålla organisationen samman över hela landet och i detta fall sprida ett lärande som ringar på vattnet.

Den kvinnliga rösträttsrörelsen gjorde alltså en betydande insats som folkbildare när det gällde kvinnors kommunikativa kompetens att delta i möten. Studien har också visat hur den kvinnliga rösträttsorganisationens struktur underlättade spridandet av kunskaper. Från centralt håll kom tydliga instruktioner om hur medlemmarna kunde bilda sig. Men man tillhandahöll också verktyg för att medlemmarna skulle kunna göra detta: anordnade kurser, spred litteratur etc. Även om det är svårt att veta i viken grad dessa inititativ var verksamma, kan vi ändå se tecken i empirin på att strategin åtminstone delvis var lyckosam: kurserna var välbesökta, lokalföreningarna arrangerade studiecirklar och hade inte minst en varaktig verksamhet som gav medlemmarna erfarenhet och vana vid möteskulturen.

Den kompetens som lärdes ut var både specialiserad och bred: allt från hur man skulle ta ordet till hur det gick till att delta i ett sammanträde i riksdagens andrakammare. En stor mängd kvinnor, engagerade i rösträttsarbetet, hade med detta fått erfarenhet och praktisk övning i hur man kunde använda föreningar och möten för politiska syften. Beroende på graden av engagemang hos de en-

skilda kvinnorna blev den förvärvade kompetensen antagligen olika stark, bred och djup.

Den fjärde och sista frågeställningen handlade om vilken roll det spelade att det här lärandet just försiggick inom kvinnorörelsen. Den kvinnliga rösträttsrörelsens handlingar och strategier utformades till viss del som ett svar på det motstånd den mötte. Beslutet att starta kurser i samhällskunskap och att låta mötesövningar ingå i dessa kurser kan förstås som ett sätt att motbevisa dem som hävdade att kvinnorna inte var redo, eller ens skapta, för medborgarrollen (se inledningen).

Så formas en rörelse inte bara av den fråga den driver, utan också av det motstånd den möter och det sammanhang den förs i. I lyckosamma fall, som i detta, till rörelsens fördel. I kombination med enskilda medlemmars särskilda kompetens och nätverk samt rösträttsföreningens centralstyrning, gav detta ramarna och kraften för det mångåriga arbete som gav så många nya kvinnor möjlighet att erövra kompetens inom en central kommunikativ verksamhetstyp i den svenska offentligheten – att sitta i möte.

Josephson kallar delar av den tidiga arbetarrörelsens kommunikativa kultur för en manlig kultur, eftersom den i huvudsak har manliga deltagare (1996b s. 293). På samma sätt skulle man naturligtvis kunna säga att den här beskrivna kommunikativa möteskulturen är kvinnlig, i och med att det i princip bara är kvinnor som deltar i den. Men jag menar att det inte finns skäl att tala om någon specifikt kvinnlig kommunikativ kultur här. Om de möten som hölls i de kvinnliga rösträttsföreningarna språkligt skilde sig från dem som hölls i motsvarande manliga politiska sammanslutningar, är naturligtvis omöjligt att besvara givet det empiriska läget. Men ingenstans i materialet finner jag några tecken på att man ville utveckla en egen möteskultur, en kvinnlig diskussionsstil eller liknande.

Vad vi däremot kan se, är att den av genus strukturerade striden om den kvinnliga rösträtten, vad gällde medborgerlig bildning och kommunikativ kompetens, talade för en strategi som byggde på likhet och inte särart. De ganska starka särartstankarna inom rörelsen, som lyfte fram kvinnornas särskilda egenskaper som viktiga att ta tillvara i samhället, ser vi inga spår av här.

Detta, att foga sig i regelsystemet och följa det snarare än att förändra och utveckla något eget, kan alltså tolkas som en effekt av rösträttsmotståndet. Men det ska i sin tur inte uppfattas som någon typiskt kvinnlig strategi. Det är tvärtom en mycket vanlig och rationell strategi att använda om man tillhör en underordnad grupp. De svenska folkrörelserna arbetade överlag inom de givna, parlamentariska ramarna för att nå sina mål (Lundqvist 1977 s. 165). Arbetar-

rörelsen har också haft inslag av mer revolutionära och samhällsomstörtande metoder, men med tiden kom de systemanpassade och fredliga metoderna att dominera (ibid.). Att visa att man var skötsam och duglig, och att ta till sig befintliga mönster för samhällspåverkan och politisk verksamhet var viktigt inom många delar av arbetarrörelsen (Ambjörnsson 1998, Millbourn 1990 s. 151, 173). Också medlemmarna inom arbetarrörelsen la ner kraft och möda på att lära sig nya kommunikativa mönster och »erövra ett fungerande offentligt språk med många nya drag» (Josephson 1996c s. 329). Det här visar hur den svenska kvinnliga rösträttsrörelsen var en integrerad och dynamisk del i de demokratiska strävanden under den här tiden vilka bidrog till utvecklingen av en ny offentlighet, dit nya grupper med både kampvilja och tålamod skaffade sig tillträde.

Den styrka som mötesträningen fick inom den kvinnliga rösträttsrörelsen kan då kanske förklaras som den sammanlagda effekten av några samverkande faktorer. Rösträttsmotståndet gav incitament, de andra folkrörelserna tillhandahöll metoder och resurser och rörelsens effektiva organisation gav kraft i initiativet. Den kvinnliga rösträttsrörelsen förmådde på så sätt göra kampen mot förtryckande genusstrukturer till en del i ett bildningsprojekt, där en ny generation kvinnor kunde erövra nya och strategiskt viktiga kommunikativa kompetenser som kunde användas i det fortsatta feministiska arbetet.

Men detta att skaffa sig tillträde till den offentliga arenan och lära sig delta i möten var naturligvis bara första steget. Nu fick och kunde kvinnor delta i diskussionerna kring samhällets styre. Nästa steg var att vinna diskussionerna och få gehör för sin politik.

6.2 Vidare forskning

Frågeställningarna i den här studien krävde visst nytänkande när det gällde teori och metod. För att kunna kasta ljus på kommunikativa aspekter av den tidiga kvinnorörelsen har jag behövt kombinera modern samtalsteori med metoder hämtade från klassisk historisk arkivforskning. På så sätt har jag också kunnat beskriva hur den kommunikativa kompetensen inom en lärande organisation kan påverkas av samhällets genusstrukturer.

Att närmare studera hur lärandet gick till, kanske genom brev, dagböcker eller liknande, skulle kunna berätta mer om betydelsen av det här initiativet och vad det kan ha haft för följder för enskilda kvinnors vidare politiska karriärer och för den fortsatta feministiska kampen.

Min studie visar i vilken hög grad man inom den kvinnliga rösträttsrörelsen var medveten om muntlighetens funktion. Att lära sig behärska mötessamtalet ingick som en självklar del i det folkbildningsprojekt som man satte igång. Man hade respekt för denna kompetens och insåg att den inte var helt lätt att komma åt: man såg till att det fanns olika resurser som skulle möjliggöra lärandet i både teori och praktik: föreläsningar, handböcker, pedagogiska metoder som inbegrep fingerade möten av olika slag. I materialet finns inga spår av något liknande fokus på skriftlig kompetens. Josephson menar att arbetet med att lära sig nya kommunikativa kompetenser inom arbetarrörelsen framför allt handlade om skriftliga sådana (Josephson 1996c s. 330). Om detta var en medveten prioritering, berodde på en genomtänkt strategi eller handlade om något annat, är svårt att veta. Men det pekar ändå på att man inom kvinnorörelsen hade en stark tro på den muntliga kommunikationens roll i det dagliga politiska arbetet. Detta understryker på samma gång att de muntliga aspekterna av kommunikation och språk inom kvinnorörelsen inte får glömmas bort i forskningen framöver: här finns antagligen mycket mer att beskriva och analysera. Inte minst retoriska aspekter på det myckna föreläsande och agiterande som försiggick, skulle kunna ge viktiga kunskaper om kopplingar mellan språk, ideologi och taktik inom den tidiga kvinnorörelsen. Vi får hoppas att de inledande iakttagelser som gjorts av såväl Christina Florin (2006) som Brigitte Mral (2001) kan fördjupas och breddas. Men också studier av diskussionens roll, exempelvis inom de olika diskussionsklubbarna och studiecirklarna, skulle kunna ge viktig kunskap om kvinnorörelsens förhållande till det offentliga samtalets utveckling.

När rösträtten väl var införd upplöstes föreningarna runtom i landet. Men lika lite som kvinnokampen, var kampen för att erövra möteskompetens över. Den kvinnliga rösträtten innebar tyvärr inte den stora kvinnorepresentation som man hade hoppats på, och bland annat de välkända kurserna på Fogelstad inrättades som ett försök att driva utvecklingen framåt. Också där hade man mötesövningar på programmet. Längre fram började man också diskutera formerna för det offentliga samtalet – sättet att hålla möte, diskutera, tala – och huruvida kvinnorna kunde bidra till att utveckla dem. När man väl är inne i systemet kan man nämligen förändra det. Beskrivningen av hur kvinnorörelsen sedan började ifrågasätta de befintliga reglerna och utarbeta egna kommunikativa praktiker, genrer och resurser är något jag hoppas kunna återkomma till framöver.

Referenser

Otryckt källmaterial

Riksarkivet (RA)

De kvinnliga rösträttsrörelsernas arkiv, Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt (LKPR)
- Protokoll
- Koncept

De kvinnliga rösträttsrörelsernas arkiv, Föreningen för kvinnans politiska rösträtt i Stockholm
- Protokoll

De kvinnliga rösträttsrörelsernas arkiv, Föreningen för kvinnans politiska rösträtt i Strängnäs (FKPR)
- Protokoll 1906–1920
- Kassabok 1906–1920
- Matrikel 1906–1920

Litteratur

Ambjörnsson, Ronny, 1998: Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930. Stockholm: Carlssons.

Anvisningar för rösträttsföreningarnas styrelser och deras funktionärer, 1913. Stockholm: Oskar Eklunds boktryckeri. Finns elektroniskt tillgänglig via Kvinnsam, ub.gu.se/kvinn/portaler/rostratt/kampanj.

Cederschiöld, Gustaf, 1900: Om kvinnospråk och andra ämnen. Anteckningar och reflektioner. Lund: Gleerup.

Dagny, 1907: nr 20.

Dagny, 1908: nr 18.

Dagny, 1910: nr 2.

Dagny, 1910: nr 51.

Florin, Christina, 2006: Kvinnor får röst. Kön, känslor och politisk kultur i kvinnornas rösträttsrörelse. Stockholm: Atlas.

Florin, Christina & Rönnbäck, Josefin, 2001: Gamla och nya rum i politiken: Kvinnorösträttsrörelsen som bildningsprojekt. I: Rösträtten 80 år, red. av Christer Jönsson. Stockholm: Justitiedepartementet. S. 13–32.

Garefelt, Margit, 1979: Augusta Widebeck: legendarisk banbrytare. (Strängnäs gilles skrifter 16.) Strängnäs: Strängnäs gille.

Hedström, Marie & Josephson, Olle, 1996: »Proletärkvinnor, Ohoj!» Stockholms Allmänna Kvinnoklubb 1892, manlig och kvinnlig protokollstil. I: Arbetarna tar ordet. Språk och kommunikation i tidig arbetarrörelse, red. av Olle Josephson. Stockholm: Carlssons. S. 113–159.

Hedvall, Barbro, 2011: Vår rättmätiga plats. Stockholm: Bonnier fakta.

Hellspong, Mats, 1991: Korset, fanan och fotbollen. Folkrörelsernas kulturmiljö i ett jämförande perspektiv. Stockholm: Carlssons.

Huldt, Ninni, 1967: Flickskola och småstadsliv vid sekelskiftet. (Strängnäs gilles skrifter 3.) Strängnäs: Strängnäs gille.

Hymes, Dell, 1974: Ways of speaking. I: Explorations in the ethnography of speaking, red. av R. Bauman & J. Sherzer. Cambridge: Cambridge University Press. S. 433–452.

Josephson, Olle, 1996a: Arbetarna tar ordet. Språk och kommunikation i tidig arbetarrörelse. Stockholm: Carlssons.

Josephson, Olle, 1996b: Diskussionen fick utgöra svar på frågan. Propositionsordningar och ungdomsretorik i Ljusne-Ala Socialdemokratiska Ungdomsklubb 1905–1906. I: Arbetarna tar ordet. Språk och kommunikation i tidig arbetarrörelse, red. av Olle Josephson. Stockholm: Carlssons. S. 229–293.

Josephson, Olle, 1996c: Ett nytt svenskt språk. I: Arbetarna tar ordet. Språk och kommunikation i tidig arbetarrörelse, red. av Olle Josephson. Stockholm: Carlssons. S. 329–339.

Lind Palicki, Lena & Milles, Karin, 2015: Feministisk språkplanering under den andra vågens kvinnorörelse: Exemplen Grupp 8 och den offentliga språkvården. I: Könskonstruktioner och språkförändringar. Rapport från den åttonde nordiska konferensen om språk och kön, red. av Jenny Magnusson, Karin Milles & Zoe Nikolaidou. (Text och samtalsstudier från Södertörns högskola.) Stockholm: Södertörns högskola. S. 145–166.

Linell, Per, 2011: Samtalskulturer 1 & 2. Kommunikativa verksamhetstyper i samhället. Linköping: Institutionen för kultur och kommunikation.

Lundell, Patrik, 2010: Nykterhetsfrågans mediala förutsättningar och karaktär. I: 1800-talets mediesystem, red. av Jonas Harvard & Patrik Lundell. Stockholm: Kungliga biblioteket. S. 85–100.

Lundkvist, Sven, 1977: Folkrörelserna i det svenska samhället. 1850–1920. Stockholm: Sober förlag.

Millbourn, Ingrid, 1990: »Rätt till maklighet». Om den svenska socialdemokratins lärprocess 1885–1902. Stockholm: Symposium.

Milles, Karin, 2003: Kvinnor och män i möte. En samtalsanalytisk studie av interna arbetsmöten. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Mral, Brigitte, 1996: »Någon annan än oss sjelfva ha vi inte att lita på.» I: Arbetarna tar ordet. Språk och kommunikation i tidig arbetarrörelse, red. av Olle Josephson. Stockholm: Carlssons. S. 160–197.

Mral, Brigitte, 2001: »Medborgarrätten heter icke allenast pengar utan också byxor!» Ironier, metaforer och analogier i kvinnornas rösträttsargumentation. I: Rösträtten 80 år, red. av Christer Jönsson. Stockholm: Justitiedepartementet. S. 43–53.

Ney, Birgitta, 2001: Osynliga förbindelser. Om kvinnliga journalisters dolda insats i rösträttskampen. I: Rösträtten 80 år, red. av Christer Jönsson. Stockholm: Justitiedepartementet. S. 33–42.

Nordenstam, Anna, 2014: Introduktion. Äldre kvinnotidskrifter – Tidskrift för hemmet. I: Nya röster. Svenska kvinnotidskrifter under 150 år, red. av Anna Nordenstam. Möklinta: Gidlunds förlag. S. 7–18.

Rönnbäck, Josefin. 2004: Politikens genusgränser. Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902–1921. Stockholm: Atlas.

Samuelsson, Lina, 2014: Dagny. En tidskrift för den nya dagens kvinna. I: Nya röster. Svenska kvinnotidskrifter under 150 år, red. av Anna Nordenstam. Möklinta: Gidlunds förlag. S. 19–48.
SBL, Svenskt biografiskt lexikon. Finns tillgängligt via länken: sok.riksarkivet.se/sbl
Svensson, Axel, 1888: Om överläggningar och beslut. En hjälpreda för deltagare i möten och sammanträden. Stockholm: Bonnier.
Sättet att bilda rösträttsföreningar och att leda förhandlingar, 1911. Stockholm: Oskar Eklunds tryckeri. Finns elektroniskt tillgänglig via Kvinnsam, ub.gu.se/kvinn/portaler/rostratt/kampanj.
Törnebladh, Ragnar, 1908: Handledning för deltagande i rådplägande och beslutande församlingar. Stockholm: Norstedts.
Wahlström, Lydia, 1933: Den svenska kvinnorörelsen: en historisk översikt. Stockholm: Norstedts.
Wenger, Etienne, 1998: Communities of practice. Learning, meaning and identity. Cambridge: Cambridge University Press.
Wistrand, Birgitta, 2014: En kort och en långlivad tidskrift. Kvinnornas tidskrift och Hertha. I: Nya röster. Svenska kvinnotidskrifter under 150 år, red. av Anna Nordenstam. Möklinta: Gidlunds förlag. S. 69–89.